

УДК: 281.9 (091) (477.73)

БАЛЯГУЗОВА О.Ю.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Балягузова Ольга Юріївна (1975 р. н.). У 1996 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Автор 15 наукових праць з історії православ'я у 1920-30-х рр., політології, краєзнавства.

СПРАВА ОДЕСЬКОГО ЄПИСКОПА АЛЕКСІЯ (1922 Р.)

У статті подано реконструкцію судового процесу над Одеським вищим духовенством у вересні 1922 р. Розкриваються істинні причини справи, роль ДПУ і комуністичної партії та результати, яких досягли спецслужби даним процесом.

В статтє представлена реконструкція судового процесу над Одесским высшим духовенством в сентябре 1922 г. Раскрываются истинные причины дела, роль ГПУ и коммунистической партии и результаты, которых достигли спецслужбы данным процессом.

In article presented reconstruction of litigation above the Odessa high clergy in September, 1922. The true reasons of an affair, role GPU and communist party and results, which have achieved special service the given process, are opened.

Відносини радянської влади та православної церкви складають одну з найтрагічніших сторінок історії України 20-30-х років ХХ ст. Політика більшовиків щодо церкви, як відомо, здійснювалася за кількома основними напрямками: вилучення релігійних цінностей, закриття культових споруд, антирелігійна агітація та пропаганда, розпалювання ворожнечі між віруючими, політичні та економічні обмеження духовенства тощо. Як головні носії ворожої комунізму релігійної ідеології священнослужителі втратили право на достойне місце в новому суспільстві, навіть саме їхнє існування вважалося перешкодою для його побудови.

Першим ударом став декрет від 20 січня 1918 р., що позбавив церкву права власності. Служителів культів радянська влада визначила як «нетрудовий елемент», перевівши до категорії «позбавленців». За «Тимчасовим положенням про організацію місцевих органів Радянської влади та порядок управління», схваленим робітничо-селянським урядом України в 1919 р., монахи та священнослужителі втратили виборчі права. 10 березня 1919 р. це рішення закріпила Конституція України. Правовий стан духовенства регулювався також законодавчими актами,

циркулярами та постановами вищих органів державної влади РРФСР, потім – СРСР. Відповідні документи в Україні не суперечили загальносоюзним, нерідко просто дублюючи їх. Із серпня 1921 р. постановою пленуму ЦК РКП(б) заборонялося приймати до компартії тих, хто виконував обов'язки священнослужителів, якими б дрібними вони не були. Представники духовенства не мали права влаштування на державну службу і вступу до профспілок. Зрозуміло, що священнослужителі, за деякими винятками, не прагнули вступати до компартії та працювати в радянських органах влади та самоврядування, але сам факт ухвалення вищезгаданих постанов був черговим етапом в обмеженні їх прав [1].

Закономірним кроком було загострення антагонізму в середовищі православного духовенства шляхом розколу РПЦ. Саме цю мету переслідувала радянська влада, підтримуючи опозиційні сили в православ'ї, які стали в 1922 р. на чолі нового угруповання «Жива Церква», що поклато початок т. зв. обновленській церкві. Треба зазначити, що важливу роль у створенні обновленської церкви грала підтримка цього руху з боку єпископату РПЦ. За твердженням миколаївського дослідника

церковної історії Олександра Тригуба, ініціатори обновленського руху поклали надію на те, що єпархіальне керівництво, у тому числі і Херсонсько-Одеської єпархії, теж піде за прогресивним духовенством і підтримає обновленство своїм авторитетом [2]. Особливі надії Одеським губернським ДПУ поклалися на Одеське єпархіальне управління на чолі з єпископом Алексієм (Баженовим).

Доля Алексія (Баженова), як і питання ліквідації вищого керівництва Херсонсько-Одеської єпархії, практично не досліджено. Як виняток можна назвати ряд праць Олександра Тригуба [3] та ігумена Дамаскіна (Орловського) [4], але вони розкривають лише окремі аспекти даної тематики і не торкаються безпосередньо карної справи єпископа Алексія.

Єпископ **Алексій** (Дмитро Володимирович Баженов) народився 21 травня 1872 р. в Таврійській губернії. У 1894 році закінчив Таврійську духовну семінарію і призначений псаломщиком та вчителем церковно-приходської школи. У 1896 році – наглядач Таврійської духовної семінарії. У 1898 році вступає до Московської духовної академії, де в 1900 році пострижений у чернецтво і рукопокладений в ієродиякона. У 1901 році перейшов до Санкт-Петербурзької духовної академії, яку закінчив у 1902 році зі ступенем кандидата богослов'я і тоді ж рукопокладений в ієроєпископа та призначений викладачем Псковської духовної семінарії.

З 1904 року – помічник наглядача Рязанського духовного училища, з 1906 року – наглядач Бахмутського духовного училища. 2 серпня 1911 року призначений ректором Чернігівської духовної семінарії із саном архімандрита.

8 грудня 1913 року хіротонісаний у єпископа Миколаївського, вікарія Херсонсько-Одеської єпархії. 26 січня (8 лютого) 1918 році призначений другим вікарієм – Єлисаветградським. Брав участь у Всеросійському Соборі 1917-1918 рр.

У 1919 році, у зв'язку з еміграцією Одеського Митрополита Платона (Рожественського), призначається тимчасово керуючим Одеською єпархією з перебуванням в Одесі. 26 червня 1921 року звільняється з посади єпископа Єлисаветградського та тимчасово керуючого Одеською єпархією і призначається єпископом Тираспольським.

Як вже зазначалося, важливу роль ініціатори обновленського руху приділяли підтримці його з боку єпископату РПЦ. У зв'язку з цим в регіоні було проведено ряд судових процесів, які мали на меті або завербувати непокірного єпископа, або ж вислати його за межі губернії чи навіть України. Судові процеси були проведені в усіх містах, де перебували єпископи: Одесі, Єлисаветграді, Балті та Херсоні.

В Одесі головний наголос було зроблено на єпископа Тираспольського Алексія (Баженова) (1872-1938). Для того щоб змусити Алексія співпрацювати з органами ДПУ, щодо нього розпочали кримінальну справу, яку після відповідної

«розробки» передали до Одеського Губернського Революційного трибуналу. У результаті 11 вересня перед судом (воєнне відділення?!) постав увесь колишній склад духовної консисторії періоду 1919-1921 рр.: єпископ Алексій (Баженов) – голова Єпархіальної Ради та її члени: протоієрей Белявський, священник Вадим Дубінович і громадянин Данііл Спаський. Усі вони звинувачувалися в саботажі, який виразився в систематичному невиконанні декретів радянської влади з відокремлення церкви від держави, які категорично забороняли виконання шлюбозрозлучних справ і пов'язаних з ними судово-розшукових формальностей (стягування збору, допит свідків, приведення їх до присяги, виклик за повістками і т. д.) й ігнорування акти цивільного розлучення [5]. При цьому, надалі суд змінює формулювання обвинувачення, звинувативши усіх підсудних у контрреволюції (?) [6].

На п'ятий день судового засідання, після допиту свідків, суд вирішує притягнути до відповідальності і єпископа Феодосія за обвинуваченням у контрреволюції [7].

Можна припустити, що можливо саме на цьому етапі (5-6 день судового засідання) Єпископ Алексій згодився співпрацювати з органами ДПУ. Про це свідчить і зміна ставлення до єпископа Алексія з боку газети «Известия»: «Архієпископ Феодосій – дволикий та двоєдушний чорносотенець., [а] єдиний вогник у цьому болоті – єпископ Алексій. Єдина людина – і та напівжива, отруєна чадом найглибшої ріки проти самої себе» [8].

На шостий день засідання головна увага суду була зосереджена на з'ясуванні ставлення підсудних до «Живої Церкви», хоча ніякого відношення до самої справи вона не мала; це свідчить про те, що радянські органи через Губревтрибунал вирішили змусити підсудних, і насамперед єпископа Алексія, визнати «Живу Церкву» і взагалі необхідність обновленської програми реформ у РПЦ.

У своїх відповідях Алексій сказав саме те, що, ймовірно, вимагали від нього органи ДПУ: «Я визнаю необхідність у «Живій Церкві». Цей рух викликаний невдоволенням у тій частині духовенства, яка, зустрівши реформи церкви після революції, переконалася, що вони в житті не проводяться й усі залишаються на папері. Останнім часом невдоволення це росло і особливо виразилося в момент вилучення церковних цінностей. Певна група духовенства зажадала усунення патріарха, і він був відкликаний. Церква стала керуватися на колегіальних началах. От з цього часу і виникає питання про «Живу Церкву». Програма її – скликання собору, але з тим, що намічені реформи підлягають проведенню в житті негайно, до його скликання. У програму цю входить також і умова *можливості контакту церкви з радянською владою* (виділення наше. – О.Б.).»

Надалі єпископ Алексій продовжував: «Повинен сказати, що в цьому пункті я трохи розходжуся з прихильниками «Живої Церкви». Я вважаю, що проведення реформи церкви до скликання собору неможливо. Інші ж ставляться до цього питання інакше».

Надалі єпископ відповідає на питання суду:

« – А чому ви не взяли на себе ініціативу заснувати в Одесі «Живу церкву»?

- Я був позбавлений права ініціативи за своїм положенням, бо я перебуваю в підпорядкуванні. Крім того, я не маю достатньої інформації з цього питання.
- Але Ви припускаєте, по з'ясуванні умов, взяти участь у ній?
- Безсумнівно. Я думаю, що питання про організації в Одесі «Живої Церкви» днями з'ясується.
- Які реформи церкви в даний момент необхідні?
- Необхідно, насамперед, щоб намічені собором у 1917 р. реформи були проведені в житті, і головним чином, щоб миряни брали активну участь у житті церкви... скорочення богослужіння, залучення мирян у процес моління, зменшення кількості іконостасів і наближення священників до народу» [9].

У результаті такої поведінки на суді з боку єпископа Алексія, вирок був на його користь: «З погляду соціальної небезпеки підсудних трибунал визнає безумовно небезпечними для даних умов співжиття і потребує ізоляції від суспільства на певний час Белявського і Дубіневича, у відношенні ж Баженова, з огляду на визнання їм своєї провини і *заявлену ним готовність загладити свої вчинки напрямком своєї діяльності* (виділення наше. Треба читати: *згodu на підтримку «Живої церкви» – О.Б.*) надалі до освіти народних мас і вигнанню неучтва, – ухвалили піддати громадським примусовим роботам без строгої ізоляції Белявського на 3 роки, Баженова на 2 роки і Дубіневича на півтора року, причому покарання у відношенні Баженова за зазначеними вище мотивами вважати умовним і належним до приведення у виконання на випадок здійснення ним тотального або однорідного злочину протягом трьох років» [10].

Після завершення судового процесу 30 вересня 1922 р. на засіданні «Комісії з боротьби з антирадянськими партіями» представник Одеського ДПУ повідомляв, що посаду єпископа має бажання зайняти єпископ Алексій, але він «запеклий противник «Живої Церкви», бо «публічно заявив, що йти проти канонічних прав не бажає», і тому можна згодитися на кандидатуру єпископа Алексія з тим, щоб «через тиждень його скинути». На цю пропозицію згодився і секретар Одеського Губкому Одінецов, вказавши, що «кандидатура Алексія, як кар'єриста, допустима». На що «Трійка» вирішила «визнати допустимим кандидатуру Алексія» [11].

Про істинні причини арешту і звільнення єпископа Алексія здогадувалися і тодішні ієрархи. Наприклад, на одному із допитів єпископа

Херсонського та Миколаївського Прокопія (Титова), викладаючи слідчому історію свого арешту в Херсоні на початку 1923 р., владики казав: «У 1923 році у зв'язку з появою в Церкві обновленства, до якого я за своїх переконань не примкнув, я був притягнутий до суду за сприяння білим; мене обвинувачували у тому, що я для білих улаштував молебні і збір пожертвувань. Останні влаштували в церквах, але не за моїм наказом, а за розпорядженням керуючою єпархією єпископа-вікарія Алексія Баженова, що зараз служить обновленським митрополитом у Казані. Він до відповідальності притягнутий не був, тому що був тоді вже обновленцем. Місцеві урядові органи до нових течій-орієнтацій церковного характеру ставилися краще, ніж до Церкви. Їм більше віддавалося привілеїв у передачі храмів: група віруючих невелика, а їм давали храм, а в ньому відмовляли нашій групі. Їм легше дозволяли скликання зібрань... Приклад наступний відносно Алексія Баженова: його до відповідальності не притягнули, а інших, однаково винних, притягнули» [12].

Таким чином, замість архієпископа Феодосія (Феодосієва), проти якого, не дивлячись на рішення Губревтрибуналу, було вирішено «зараз не вчиняти чистку... і не вести проти Феодосія ніякої кампанії» [13], на чолі Одеської єпархії опинився єпископ Алексій (Баженов).

Отже, у жовтні 1922 р. Алексій призначається архієпископом обновленської Херсонсько-Одеської єпархії. У 1923 році його переводять керуючим Казанської єпархії.

Подальша його доля склалася наступним чином: був учасником 2-го обновленського «Всеросійського Помісного Священного Собору» 1923 р., на якому підтримав постанову Собору про позбавлення сану і чернецтва Патріарха Тихона. 16 квітня 1924 р. Священним Синодом (обн.) зведений в сан митрополита. У другій половині 1924 р. ставив перед Патріархом Тихоном питання про каяття при умові, якщо за ним буде залишено сан митрополита, але йому було відмовлено. У 1929 р. був звільнений від управління Казанською єпархією. У 1933 році призначений митрополитом Сімферопольським і Кримським. 9 лютого 1938 р., згідно з проханням, звільнений на pokій, але за окремими свідченнями був заарештованим кримським НКВС і засуджений до розстрілу.

Справа єпископа Алексія є одним з багатьох прикладів, на яких можна побачити, що репресії щодо духовенства були закономірним продовженням антирелігійної політики радянської влади. Адже багато людей були безпідставно звинувачені лише за те, що не йшли на поведуну існуючого режиму, захищаючи вікові традиції православ'я. З іншого боку, подібні процеси є підтвердженням нівелювання особистості радянською тоталітарною системою, для якої людина лише гвинтик у досягненні державницьких цілей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х років // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 56.
2. Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск ІХ. – Херсон, 2002. – С. 93.
3. Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск ІХ. – Херсон, 2002. – С. 91-96; Його ж. Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 14-16 вересня 2005 р. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 435-444.
4. Иеромонах Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. Книга 4. – Тверь: Издательство «Булат», 2000. – С. 154-201.
5. Известия (Одесса). – 1922. – 12 сентября (№ 829). – С. 2.
6. Ibidem.
7. Ibid. – 16 сентября (№ 833). – С. 2.
8. Ibid. – 17 сентября (№ 834). – С. 2.
9. Ibidem.
10. Ibidem.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 72-73.
12. Цит. за: Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-ті рр. ХХ ст.) – С. 93-94.
13. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 57.

Рецензент – к.і.н., доц. О.П. Тригуб.
Надійшла до редколегії 14.01.2009 р.